

Werkplaats van het sociaal onderzoek

Typen van sociologisch onderzoek

P. G. Swanborn, *Rijksuniversiteit Utrecht*

Inleiding

Hoewel een bijdrage over „typen van sociologisch onderzoek” wellicht enkele dynamische geesten in het geweer zal roepen, die van enige poging tot codificatie op dit terrein niet willen weten vanwege een vermeend verstarringsgevaar, lijkt het om twee redenen wenselijk om aan dit onderwerp enige aandacht te besteden: 1. nog steeds heersen vele misverstanden, vooral buiten de kring van de „beroepsonderzoekers”, t.a.v. methodologische verschillen die er tussen typen van onderzoek bestaan, wat vreemde praktijken met zich mee kan brengen, bijv. het willen vasthouden aan een aselechte steekproef bij een explorerende opzet, of de veel voorkomende switch naar exploratie halverwege een toetsend onderzoek, dat dreigt te mislukken, en 2. de dimensies, waarlangs typen van elkaar worden onderscheiden, zijn in het algemeen nog minder duidelijk dan deze soorten zelf, die enigszins „ideaaltypisch” worden gezien.

In de flow-chart, die men voor elk sociologisch onderzoek kan opzetten (het geheel van achtereenvolgende keuze-alternatieven) komt de keuze van het type van onderzoek vrijwel vooraan. Sommige van de eerste alternatieven waartussen gekozen moet worden, kan men zien als paren van polen op de dimensies waarlangs typen van onderzoek kunnen worden onderscheiden. Een van de eerste dilemma's is bijv.: „Is het onderzoek primair gericht op de theorie¹⁾ of op het „enkele geval”?”. Stel dat het eerste alternatief wordt gekozen; op de keuze van het tweede gaan wij later in. Het volgende keuzedilemma is nu: „Is het onderzoek primair gericht op het formuleren van theorie, of primair op het toetsen van theorie?”

Explorerend-formulerend onderzoek

Wanneer het onderzoek primair gericht is op het formuleren van theorie — het veel voorkomende geval van een nog nauwelijks aanwezig zijnde of onderontwikkelde theorie — dan is een explorerend-formulerend onderzoek geïndiceerd. Enkele kenmerken van dit type van onderzoek zijn: op inductieve wijze wordt een hoeveelheid data vergaard, waarbij de onderzoeker geleid wordt door vage voorstellingen omtrent verbanden en variabelen die wel eens van belang zouden kunnen zijn. Wanneer van

¹⁾ Onder theorie verstaan we hier een samenhangend geheel van deductief afgeleide hypothesen, dat een algemeen karakter heeft, d.w.z. niet alleen betrekking heeft op een of enkele concrete objecten, maar tracht kenmerken van deze objecten te subsumeren onder algemene regels of wetten. Een hypothese specificeert in zijn meest eenvoudige vorm de verdeling van een aantal objecten in een ruimte van variabelen.

een steekproef wordt gebruikgemaakt, hoeft deze niet aselekt te zijn; het is niet de bedoeling om parameters van een scherp gedefinieerde populatie te schatten. Soms zal men bepaalde subgroepen willen oververtegenwoordigen; dit brengt stratificering met zich mee. Het kan voordelen hebben om binnen een soms zeer gecompliceerde steekproef aselekt te blijven werken²⁾, belangrijker echter is het om het eigenlijke doel van het onderzoek: ideeën opdoen om hypothesen te kunnen formuleren, in het oog te houden. De analyse wordt gekenmerkt door het bekende „tentatief doorploegen” van de data. Een belangrijk element van het explorerend onderzoek kan zijn het beproeven van vraagstellingen, classificaties; het onderzoek van de bruikbaarheid van bepaalde meettechnieken, weerstanden bij respondenten. Wanneer het onderzoek van de operationalisaties echter hoofddoel wordt, hebben we te maken met een ander type van onderzoek, het instrumenteel-nomologische³⁾. Overigens kan een dubbel doel: het exploreren van data en het beproeven van meetinstrumenten, tot moeilijkheden leiden; het is beter om beide doelstellingen gescheiden te houden via gescheiden deelprojecten. Uitgangspunt van het explorerend-formulerend onderzoek vormen *veronderstellingen*, i.t.t. uit de theorie afgeleide *voorspellingen*. Om verwarring te voorkomen verdient het aanbeveling om het begrip werkhypothese te vermijden. Resultaten mogen niet als toetsingsresultaat van substantieve hypothesen⁴⁾ worden aangemerkt, omdat de werkwijze van de onderzoeker bij het tentatief doorploegen uiterst subjectief kan zijn. Om dezelfde reden, èn omdat de steekproef meestal niet aselekt is getrokken, kan er ook niet gegeneraliseerd worden naar een omschreven populatie.

Toetsend onderzoek

Wanneer het onderzoek primair gericht is op het toetsen van theorie, dan is een toetsend onderzoek geïndiceerd. Uitgangspunt van het onderzoek vormen scherp-omschreven hypothesen of voorspellingen, die van zeer uiteenlopende aard kunnen zijn. Zij kunnen op één of meer variabelen betrekking hebben, en kunnen beperkt blijven tot bijv. het voorspellen van een samenhang, dan wel „iets er bij”, wat dan meestal datgene is wat een hypothese tot een causale hypothese maakt. Enkele kenmerken van dit onderzoekstype zijn: a priori gefixeerde operationalisaties en waarnemingseenheden, alsmede analyseprocedure; en, wanneer het een steekproef betreft en er dus bovendien generalisatiehypothesen moeten worden getoetst; a priori gefixeerde toetsingsgrootte en significantieniveau.

Galtung verwerpt het maken van een onderscheid tussen typen van onderzoek op basis van het tijdstip van introductie van de hypothesen⁵⁾. Z.i. is er van een continuum sprake, en komen bij de meeste onderzoeken de hypothesen ergens halverwege naar voren. Hoewel dit de feitelijke situatie misschien juist weergeeft, menen wij dat het vanuit methodologisch standpunt wenselijk is deze onderscheiding te blijven maken. De keuze voor bijv. een in hoofdzaak explorerende design dient in de beginfase te worden gemaakt, en heeft consequenties voor praktisch elke volgende

²⁾ Zie bijv. Galtung, J.: *Theory and Methods of Social Research*, Oslo 1967, p. 54.

³⁾ Dit begrip werd gelanceerd door de Groot, A. D.: *Methodologie*, Den Haag 1961.

⁴⁾ Zie voor het onderscheid tussen substantive en generalization hypotheses Galtung, op.cit., p. 51.

⁵⁾ Galtung, op. cit., p. 330.

stap, evenals de keuze voor een toetsend onderzoek. Dat in de praktijk deze vormen veelal tezamen in één project voorkomen — vaak nog gecombineerd met descriptieve en instrumenteel-nomologische trekken — is geen reden om het onderscheid te verdoezelen. Wel kan men zich afvragen, of toetsend onderzoek in de eigenlijke zin van het woord in feite wèl voorkomt; in de dagelijkse surveypraktijk zal meestal een aantal hypothesen wèl, een aantal andere nièt opgaan. De gefalsificeerde hypothesen zullen nu veelal leiden tot nieuwe theorievorming; het onderzoek heeft in dit opzicht een explorerende functie. De kern van het toetsingsproces blijft echter het ontwerpen van de mogelijkheid een hypothese te falsificeren cq. te verifiëren, waarbij het „gebied van onbeslistheid” zo klein mogelijk dient te zijn. Daarom dient men een toetsend onderzoek zo stringent mogelijk op te zetten.

Beschrijvend onderzoek

Wanneer het onderzoek primair gericht is op het „enkele geval”, stellen wij voor van beschrijvend onderzoek te spreken. Beschrijvend onderzoek werkt niet met substantieve hypothesen, noch als uitgangspunt, noch als eindresultaat. Selltitz et.al.⁶⁾ laten de mogelijkheid open dat het beschrijvend onderzoek met hypothesen werkt. Dit komt voort uit hun opvatting van toetsend onderzoek als identiek met causale hypothesen-toetsend, waartegenover in het descriptieve onderzoek descriptieve hypothesen zouden kunnen staan. Wij verwerpen dit onderscheid. Een hypothese, die getoetst kan worden, heeft bijv. betrekking op een frequentieverdeling, een samenhang o.i.d.; het causale aspect is een „extra” dat vervolgens slechts gedeeltelijk empirisch kan worden benaderd. Het onderscheid tussen toetsing van beschrijvende en toetsing van causale hypothesen is dan ook slechts van relatieve betekenis. Wij stellen daartegenover, dat zodra er sprake is van zoeken naar, dan wel het toetsen van een hypothese (hetzij van beschrijvende, hetzij van verklarende aard), we spreken van een explorerend resp. een toetsend onderzoek. Het beschrijvende onderzoek onderscheidt zich van de eerdergenoemde typen ongeveer langs de as ideografisch-nomothetisch. In het beschrijvend onderzoek wordt niet gestreefd naar subsumering van de data onder algemene hypothesen en daarmee inpassing in een theorie. De onderzochte kenmerken van het object kunnen al dan niet samenhangen. In een opinie „poll” staan kenmerken veelal duidelijk los van elkaar; de concrete vraag is de kern, er is niet van operationalisering van een theoretisch concept sprake. Bij gebruik van een steekproef impliceert het beschrijvend onderzoek een aselechte trekking om toetsing van een generalisatiehypothese mogelijk te maken. Enige voorzichtigheid is geboden, omdat selectie van tabellen voor toetsing willekeurig kan zijn en er dus kans op subjectiviteit kan bestaan (overschatting van de significantie).

De vroegere sociografieën waren, evenals bijv. de religiografieën, sterk beschrijvend georiënteerd. De huidige beschrijvende studies van sociale systemen of aspecten daarvan oriënteren zich sterker op de theorie, bijv. door een weergave van de bevindingen in structureel-functionele termen. Bovendien wordt uiteraard in toenemende mate bij de keuze van variabelen en analyseschema van theoretische inzichten gebruik gemaakt. Zodra een dergelijke studie echter met een of meer expliciete, a priori

⁶⁾ Selltitz, C. et. al.: *Research Methods in Social Relations*, Revised One-Volume Edition, New York 1966, p. 50.

geformuleerde hypothesen werkt, spreken we van een toetsend onderzoek. Anderzijds kan een beschrijvend onderzoek in dienst staan van hypothesenformulering; zodra dit echter hoofddoel wordt, stellen we voor te spreken over explorerend-formulerend onderzoek, en dient het design overeenkomstig te worden opgezet. Naast het opinieonderzoek en het onderzoek van geografische en andere systemen, valt bijv. onder het beschrijvend onderzoek: het onderzoek naar bepaalde facetten van een sociaal systeem: vrijetijdsbesteding, partnerkeuze etc., voorzover het althans primair om beschrijving gaat en er niet met hypothesen gewerkt wordt. Hiertoe kan men in zekere zin ook het volkstellingsonderzoek rekenen. Verder beschrijvend onderzoek naar sociale systemen in het verleden, weer met dezelfde restrictie.

Discussie

Gadourek volgt bij zijn bespreking van typen van onderzoek een andere lijn⁷⁾. Na de constatering dat „niet alle reacties van verklarende aard zijn” (waarmee bedoeld wordt dat hypothesen niet persé op causale relaties betrekking hoeven te hebben), stelt hij: „De meest frequente hypothesen leggen een verband van co-existentie vast, zij formuleren het simpele samengaan of samenbestaan van twee of meerdere verschijnselen. Op deze wijze opgevat, kan de hypothesenvorming zelfs in de beschrijvende studies een belangrijke rol spelen; de hoofdlijn van het onderzoek, getrokken vanaf het probleem via de hypothese naar verificatie en interpretatie, verkrijgt een algemene geldigheid voor elke vorm van sociaal-wetenschappelijk onderzoek”. Wij hebben een tweetal bezwaren tegen deze formulering: 1. het begrip hypothese wordt hier losgekoppeld van het begrip theorie, waarvan het de kern vormt, en 2. in veel onderzoekingen is het begrip hypothese irrelevant. Dit laatste blijkt ook bij Gadourek zelf, wanneer hij in moeilijkheden komt als hij bij het zgn. „statistisch-inductief onderzoek” (waaronder het publieke opinieonderzoek valt) bijpassende hypothesen moet formuleren. De generalisatiehypothese treedt hier plotseling in de plaats van de substantieve of theoretische hypothese. Bij de „gemeenschapstudie” (veldstudie) geldt de grondhypothese „dat op een bepaalde plaats de samenleving een specifieke vorm aanneemt”. Dit is alleen een relevante opmerking indien de betreffende hypothese als voorspelling afgeleid is uit een (algemene) theorie. In dat geval is echter sprake van een toetsend onderzoek, tenzij men het theoriebegrip een betekenis geeft op het individuele, „ideografische” vlak. Vooralsnog zien wij hier weinig brood in. Het brengt ons echter wél tot een specifiek probleempje: De door ons centraal gestelde dimensie bij het onderscheiden van typen van onderzoek, is de relatie tot de sociologische theorie. Of het onderzoek is niet primair op generaliserende theorie gericht (beschrijvend onderzoek), òf het tracht bij te dragen aan de ontwikkeling ervan (explorerend onderzoek), òf het toetst theorie (toetsend onderzoek). Deze drie typen staan niet in ordinale relatie, bijv. als „fasen”, tot elkaar. In feite gaat het om twee dimensies: de as nomothetisch-ideografisch, en de as explorerend-toetsend. In deze 2-d ruimte zijn de cellen ideografisch-explorerend en ideografisch-toetsend niet gevuld. Tengevolge hiervan kunnen de drie typen op één as worden afgezet. Een andere dimensie is te denken tussen de polen zuiver wetenschappelijk onderzoek

⁷⁾ Gadourek, I.: *Sociologische Onderzoekstechnieken*, Arnhem 1967, p. 35 e.v.

versus beleidsgericht onderzoek. Deze dimensie is logisch onafhankelijk van de voorgaande. Daarom achten wij het ongewenst om *naast* de termen explorerend, toetsend en beschrijvend onderzoek de term beleidsonderzoek te hanteren, zoals in de eerste opzet van het Leidse Bibliografie-systeem⁸⁾. Elk explorerend, beschrijvend of toetsend onderzoek kan beleidsonderzoek zijn, hoewel het niet te ontkennen valt dat vooral veel beschrijvend onderzoek in de toegepaste sfeer ligt, terwijl het theoriegerichte onderzoek vooral zuiver wetenschappelijke connotaties heeft. Er bestaat echter beschrijvend onderzoek dat niet op enig concreet beleid gericht is (bijv. een regionale monografie), en theorie-gericht onderzoek dat directe beleidstoepassing vindt (bijv. een onderzoek naar de oorzaken van ziekteverzuim).

Hymans⁹⁾ typologie van onderzoek heeft de basis gelegd voor de discussie, die ten onzent vooral door Vercrujisse werd gestimuleerd¹⁰⁾. We zullen deze auteurs niet op de voet volgen, maar enkele kanttekeningen maken. Hymans basisonderscheiding is die tussen descriptive en explanative surveys. Waar „pure beschrijving” wordt gegeven (bijv. het Kinsey rapport) is sprake van descriptive studies. Waar, hetzij in explorerende (diagnostic), hetzij in toetsende (theoretical or experimental), hetzij in manipulerende zin (evaluative or programmatic survey) *oorzaken* onderzocht worden, is sprake van explanative surveys.

Het onderscheid tussen beschrijving-puur en het onderzoek van oorzaken achten wij als basis voor een typologie van onderzoek niet relevant. Ook bij puur-beschrijvend onderzoek spelen op de achtergrond veronderstellingen over causale samenhangen mee. Waarom worden zgn. achtergrondvariabelen anders gemeten in bijv. een publieke opinie onderzoek? Men kan het verschil willen funderen in de omstandigheid, dat in het beschrijvend onderzoek weinig pogingen worden gedaan om tot een werkelijke causale analyse te komen. Wanneer echter in bijv. een publieke opinie onderzoek tabellen met drie ingangen worden gerapporteerd, dan is dit een duidelijke „eerste stap”: controle op spuriousness (schijnbare causaliteit). Wanneer Hyman dan ook, althans voor de theoretische en de evaluatieve surveys, de elaboratie (het werken met minstens drie variabelen tegelijkertijd in de analyse) typerend acht, dan klopt het schema niet meer. Hetzelfde onderscheid ligt ten grondslag aan Vercrujisse's typologie. Naast beschrijvend onderzoek worden door hem nl. verklarend en toetsend onderzoek, met een „formulerend” onderzoek als voorbereiding voor een verklarend design, onderscheiden. De drie laatste vormen zijn op causale analyse gericht.

Wij verwerpen de onderscheiding tussen typen van onderzoek op basis van het „al dan niet op causaliteit gericht zijn” mede omdat in geen enkel type van onderzoek het aantonen van causale samenhangen volledig kan worden gerealiseerd. In een simpel opinieonderzoek wordt bijv. één variabele constant gehouden, in wat meer

⁸⁾ Stencil „Leidse Bibliografie van Sociologisch Onderzoek”, Leiden 1966, samengesteld door Vercrujisse, E. V. W., en van de Merwe, C. De term „beleidsonderzoek” wordt in de Leidse Bibliografie gebruikt als verzamelnaam voor onderzoekstypen als action research, evaluatie-onderzoek, community selfsurvey. etc. We zouden hiervoor liever een andere term willen gebruiken, zoals bijv. „actie onderzoek” of „beleidsgeïntegreerd onderzoek”, waarmee aangeduid wordt dat bij deze typen van onderzoek een bijzondere koppeling bestaat met het beleid, in die zin dat het onderzoek op zich een beleidsfunctie heeft.

⁹⁾ Hyman, H.: *Survey Design and Analysis*, Glencoe Ill., 1955, p. 66-67.

¹⁰⁾ Vercrujisse, E. V. W.: *Het ontwerpen van een sociologisch onderzoek*, 1e druk Assen 1960, p. 102 e.v. 2e druk Assen 1966, p. 113 e.v.; zie ook p. 185 e.v.

sophisticated projecten bijv. 2 of 3, al dan niet in combinatie. De tijdsvolgorde is soms logisch eenduidig (bijv. beroep vader en beroep respondent), soms moet deze via min of meer waterdichte redematies of empirische „bewijzen” afgeleid worden. Men leze een aantal moderne monografieën — ook zuiver beschrijvende — er eens op na hoe impliciete en expliciete, onderzochte en nauwelijks empirisch geëlaboreerde causale redematies elkaar in bonte volgorde afwisselen. Dit ligt ook voor de hand; verklaren is tenslotte niet veel meer dan een hogere vorm van beschrijven. En nog afgezien daarvan: het aantonen van het causale proces als zodanig is principieel onmogelijk.

Van meer fundamentele betekenis is daarom de relatie van het type van onderzoek tot de theorie; hieruit resulteren de genoemde typen beschrijvend, explorerend en toetsend onderzoek. Typierend voor bijv. een toetsend onderzoek dat zich met causale samenhangen bezighoudt, is het werken met een gesloten model van variabelen. Wanneer men nl. het begrip causaliteit serieus neemt, dient men bij onderzoek hiervan altijd met een gesloten theoretisch model te werken, omdat alleen van causaliteit gesproken kan worden binnen een gegeven configuratie. Dit impliceert dat alleen binnen het toetsende onderzoek een redelijk benaderende vorm van causale analyse op zijn plaats is. Verder kan hier nog opgemerkt worden dat het vervolgens in principe weinig verschil uitmaakt of men van Lazarsfelds elaboratie dan wel Simon-Blalocks partiële correlatieanalyse gebruik maakt; tussen beide technieken bestaat vanuit methodologisch oogpunt weinig verschil.

Een mogelijke dysfunctie van de gebruikelijke dichotomie beschrijvend versus causaal-gericht onderzoek is, dat causale analyse en met name de verschillende technieken die in dit verband zijn ontwikkeld, als de enige relevante oplossing gezien worden voor sociologisch onderzoek, dat iets meer wil zijn dan „pure beschrijving”. Zelfs daar waar een causale analyse van bepaalde functioneel-structurele complexen van variabelen o.i. zonder enige zin is, wordt de elaboratiemethode of Simon-Blalocks methode toegepast, inclusief de bijpassende terminologie van afhankelijkheid en onafhankelijkheid, tijdsvolgorde etc.¹¹⁾. Een frappant voorbeeld daarvan is Philipsens analyse van complexen¹²⁾. Dit is te meer opvallend, omdat in principe dezelfde techniek toegepast kan worden zonder de versiering met causale terminologie. De veronderstelling ligt voor de hand, dat deze eenzijdige aandacht voor causale relaties tussen variabelen mede een gevolg is van Hymans en Vercruijsses typologie, die ontsproten is aan de Columbia school.

Wij dienen tenslotte nog aandacht te besteden aan de term „verklarend onderzoek”, die door Vercruijse is geïntroduceerd als vertaling van het begrip „explanative”, waarbij Vercruijsses verklarend onderzoek echter slechts één bepaalde vorm van Hymans explanative survey dekt, nl. de „diagnostic survey”. Dit onderzoektype is gericht op „het opsporen van de waarschijnlijke oorzaken van een verschijnsel”. Vanuit methodologische gezichtshoek is dit een duidelijke exploratieve functie; het gaat om het opbouwen van een theorie, en wel van een theorie over de oorzakelijke rela-

¹¹⁾ Hét schijnt overigens ook in sociologisch-theoretische verhandelingen moeilijk te zijn om causale terminologie te vermijden. Otis Dudley Duncan (A.S.R. 33, 1968, p. 457) verwijt Galting terecht, in dit opzicht zeer inconsequent te zijn.

¹²⁾ Philipsen, H.: Afwezigheid wegens ziekte, Leiden 1968, p. 181 e.v.

ties tussen een aantal onafhankelijke en een (of meer) afhankelijke variabelen. Uit de verdere omschrijving bij Vercruijssse blijkt dat het resultaat van een dergelijk onderzoek bestaat uit een aantal tabellen terzake van aanwezigheid of afwezigheid van samenhang tussen mogelijk onafhankelijke en de afhankelijke variabe(n), zonder dat de gebruikelijke verdere causaliteitscondities — tijdsvolgorde en de rol van derde variabelen — worden onderzocht. Wij zien niet in waarom men dit laatste (tentatief!) nu persé achterwege zou moeten laten.

Merkwaardig genoeg wordt door Vercruijssse nog een variant van het verklarende onderzoek onderscheiden, waarin met specifieke hypothesen gewerkt wordt, met gesloten classificaties en een aselechte steekproef, waardoor statistische toetsing mogelijk wordt, evenals een schatting van de sterkteverhouding der oorzaken¹³⁾. Vercruijssse spreekt in zo'n geval van een „verklarende survey”. In werkelijkheid heeft men hier met een geheel ander type van onderzoek te maken; de hier geformuleerde condities zijn wel het tegendeel van explorerend. Bovendien heeft men weinig aan een schatting der sterkteverhouding van oorzaken als men door het achterwege blijven van enige vorm van elaboratie niet eens zeker weet of het wel oorzaken zijn. Hoe dan ook, Vercruijssse onderscheidt het verklarend onderzoek van het toetsend onderzoek, dat zich van het eerstgenoemde onderscheidt doordat niet alleen samenhangen worden vastgesteld, maar bovendien de tijdsvolgorde wordt duidelijk gemaakt, alsmede de rol van derde variabelen. Vercruijsses toetsend onderzoek is dan ook identiek met Hymans experimental of theoretical survey.

Het zal de lezer duidelijk zijn, dat wij Hymans diagnostic survey = Vercruijsses verklarend onderzoek „van het eerste type” onder kunnen brengen in het explorerend-formulerend onderzoek. Ten aanzien van Vercruijsses „verklarende survey” vragen we ons af, waarom het als zelfstandig type wordt onderscheiden van het toetsende onderzoek; wanneer aan de genoemde condities is voldaan, staat bij een verklarend onderzoek niets de onderzoeker in de weg om de gebruikelijke causaliteitscondities te onderzoeken (tijdsvolgorde en spuriousness), waarmee dit onderzoek identiek wordt aan het toetsend onderzoek, althans voorzover dit laatste zich met causale samenhangen bezighoudt.

¹³⁾ Vercruijssse. op. cit., 2e druk p. 119.